Boerenzwaluwen in Afrika

Bennie van den Brink

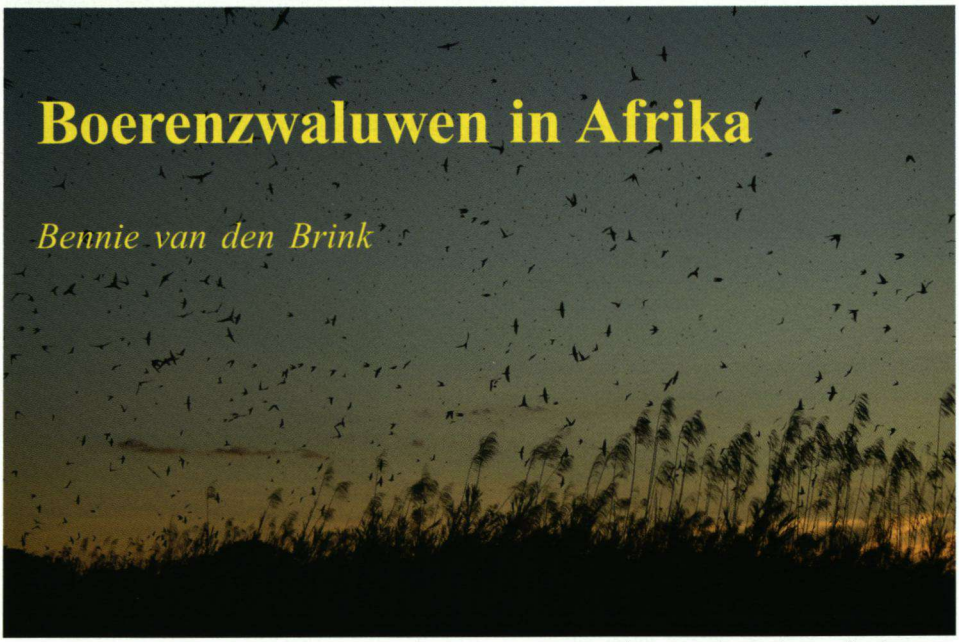

In de avondschemering verzamelen zich meer dan honderdduizend Boerenzwaluwen boven de slaapplaats in Kasanka National Park. Kasanka, Zambia, december 2008. Foto: Bennie van den Brink.

Als de Boerenzwaluwen ons in de loop van september verlaten zijn de meeste een maandje later in Afrika. Het doel van de grote reis van de Boerenzwaluwen is in de eerste plaats te overleven. Als insecteneters kunnen ze in de winter niet bij ons blijven.

Overwinteringsgebied

Of ze na die eerste maand al de definitieve bestemming van hun trektocht hebben bereikt, is echter de vraag. In oktober zijn nog veel gebieden in Afrika ongeschikt voor ze om te verblijven. Probleem is het voedsel. Zuidelijk van de evenaar begint de regentijd in de loop van oktober of later. De akkers en velden liggen er bruin en dor bij. De wegen zijn stoffig en de mensen verlangen naar het begin van de regentijd. De Boerenzwaluwen zijn in Afrika de boodschappers dat de regentijd weldra zal beginnen, zoals ze bij ons de aankondigers van de lente zijn. Zolang er nog geen regen is gevallen zijn er geen of weinig insecten. Pas als na voldoende neerslag de vegetatie gaat groeien en alles groen wordt komt ook het insectenleven op gang. De zwaluwen verspreiden zich in het begin nog niet over het platteland. Zij verblijven aanvankelijk nog in de vochtige gebieden van rivieren en moerassen. Daar is het nat en er zijn insecten. Als later de regens komen, de mieren en termieten gaan zwermen en het gehele insectenleven op gang komt kunnen ze door het hele land aan de kost komen. Dan zie je overal Boerenzwaluwen.

In Afrika zie je vooral Boerenzwaluwen op het platteland, rond dorpen, compounds, boerderijen en op plekken waar dieren zijn of gehouden worden. De relatie tussen Boerenzwaluwen en een minder hygiënische omgeving is snel gelegd. Want waar modder, vuil en mest zich ophopen bevinden zich ook veel vliegen, muggen en ander door de mens ongewenst gedierte. Zwaluwen zijn zeer snel in staat zulke voedselbronnen op te sporen en men ziet ze daar dan vaak in flinke aantallen rondvliegen. Als men de tijd neemt om zulke foeragerende zwaluwen een poosje te volgen dan verbaas je je over de toch flinke snelheid waarmee ze laagvliegend boven velden of weiden hun prooi weten te pakken. En als ze dichtbij rondvliegen hoor je regelmatig het snappen van de snavel als ze een insect vangen. In Zambia

heb ik ook zwaluwen gezien die op de grond foerageerden en al trippelend of even opvliegend hun prooi van de grond oppikten. Bij een grote mesthoop van de stallen en slachterijen van Zambeef kwamen enorme aantallen vliegen tot ontwikkeling, die zich op een gegeven moment ontpopten en hun vleugels lieten drogen voor ze wegvlogen. Honderden zwaluwen deden zich te goed aan de gemakkelijk verkrijgbare prooi door ze gewoon van de grond op te pikken. Als er ergens mieren of termieten gaan zwermen zijn zwaluwen er als de kippen bij om te profiteren van deze proteïnerijke voedselbron. Vooral na een regenbui in de namiddag beginnen die te zwermen en met duizenden verlaten de gevleugelde mannetjes en koninginnen hun nest om hun korte bruidsvlucht te houden. Een stroom van fladderende insecten stijgt op en trekt niet alleen zwaluwen aan, maar ook allerlei andere vogels die deze buitenkans niet voorbij willen laten gaan. Zelfs roofvogels als arenden snacken mee. Deze voorkeur voor mieren en termieten heeft ook een keerzijde. In verschillende landen in Midden-Afrika, van Nigeria tot Congo-Kinshasa, staan ook kleine vogels op het menu van de mensen. En zwaluwen schijnen goed te smaken. Een stok met een dun lijntje en daaraan een gehaakte vette termiet wordt bij zo'n zwaluwengroep in de lucht gehouden en de zwaluw die denkt een vette hap te scoren, eindigt zijn leven in de buidel van de hengelaar. In zuidelijk Afrika wordt weinig op zangvogels gejaagd.

Uitwisseling informatie?

Slaapplaatsen vormen voor Boerenzwaluwen een belangrijke ontmoetingsplaats. Ze zijn van sociaal belang, het groepsverband vergroot de veiligheid van de individuele vogel en ze dienen wellicht als uitwisselingsplaats voor informatie aan andere vogels. Jonge vogels kunnen aan andere individuen wellicht aflezen of ze een goede foerageerplek hebben gehad die dag en kunnen de volgende ochtend zulke ervaren vogels volgen om zo betere foerageergebieden te vinden.
Boerenzwaluwen komen aan het eind van de dag bij elkaar op die gezamenlijke slaapplaatsen om daar de nacht door te brengen. Ze hebben een sterke voorkeur voor rietvelden boven water, maar ook andere daarop lijkende vegetatie wordt gebruikt om te slapen. Boven water zijn ze veilig voor roofdieren en het riet biedt van

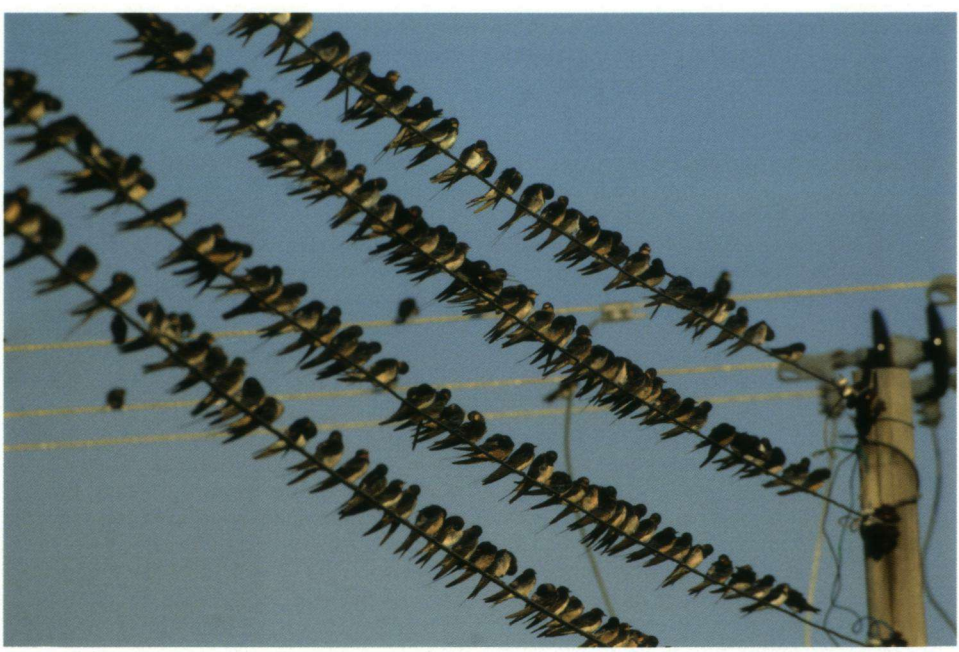

Nabij de slaapplaats in de omgeving van Kabwe, Zambia, zaten een paar dagen de draden vol met passerende Boerenzwaluwen, november 2007. Foto: Bennie van den Brink.

Deze juveniele Boerenzwaluw landt op een stoppel in het veld. Heel mooi is het ruipatroon op de vleugel zichtbaar. Chisamba, Zambia, januari 2009.
Foto: Bennie van den Brink.

boven af een redelijk veilige beschutting tegen bijvoorbeeld uilen. Deze gewoonte om gezamenlijk te slapen hebben ze niet alleen in de broedgebieden, maar ook onderweg op herfst- of voorjaarstrek. Als men aan de hand van de coördinaten van op de trek door ringers teruggemelde en gecontroleerde vogels opzoekt in Google blijken die vrijwel altijd gemeld te zijn vanuit rietvelden of moerasgebiedjes langs de kust of bij riviertjes. In hun overwinteringsgebieden zoeken ze eveneens zulke plekken op en daar komen dan elke avond duizenden, tot soms een miljoen of meer zwaluwen bijeen. Meestal vormt zich rond zonsondergang een steeds groter wordende groep die zich verdicht en blijft rondcirkelen tot de zon is ondergegaan. Tegen de schemering komen de vogels omlaag in verschillende groepen totdat alle zwaluwen een plek hebben gevonden in het riet. Vaak laten ze zich van flinke hoogte als een steen omlaag vallen en hoor je het zoeven van hun

Een volle Boteti River met brede rietkragen waar in de avond meer dan een half miljoen Boerenzwaluwen kwamen slapen, januari 1993. Sinds jaren staat deze rivier droog en is de slaapplaats verdwenen.
Foto: Bennie van den Brink.

Deze foto laat zien hoe een prachtig moerasgebied met rietvelden langs de Boteti River in Botswana na droogte is omgevormd tot akkertjes. De lokale bevolking heeft de vochtige plekken in gebruik genomen en beschermt de gewassen tegen vee en nijlpaarden door alle acaciastruiken om te hakken en de stekelige kronen als ondoordringbare heg te benutten. Boteti River, Botswana, januari 2002.
Foto: Bennie van den Brink.

vleugels. Eenmaal gezeten blijven ze nog een poosje gezellig kwetteren, totdat de duisternis toeneemt, het gebabbel verstomt en het stil wordt.
Soms komen ze echter zeer laat nog laag aangevlogen en verdwijnen direct in de begroeiing. Zulke laatkomers hebben vaak nog een laat zwermend mieren- of termietennest ontdekt en jagen tot bijna donker door. Als men zulke laatkomers vangt hebben ze zich vaak zo volgepropt dat de vleugeltjes van de gevangen termieten nog uit hun snavel steken. De volgende ochtend vroeg, een kwartier na het licht worden, verlaten de zwaluwen in groepen de slaapplaats en verspreiden zich over de wijde omgeving om hun dagelijkse kost weer op te scharrelen.

Boerenzwaluwen als voedselbron
Er zijn in Afrika een aantal megaslaapplaatsen bekend waar enkele miljoenen zwaluwen overnachten. Zulke grote slaapplaatsen zijn doorgaans het hele

Hier is de vleugelrui van een ruiende Boerenzwaluw te zien. De glanzend blauwe veren zijn nieuw, de bruine en versleten veren zijn oud. Kabwe, Zambia, januari 2009. Foto: Bennie van den Brink.

Invallende Boerenzwaluwen in de avond op de slaapplaats bij Chisamba, Zambia, januari 2009.
Foto: Bennie van den Brink.

seizoen in gebruik, van oktober tot in maart. In Oost-Nigeria bij het dorpje Ebbaken bevindt zich in de aangrenzende heuvels een miljoenenslaapplaats. De hellingen daar zijn begroeid met olifantsgras. De zwaluwen gebruiken dat om in te slapen. Bewoners van omringende dorpen maakten van een lange stok met daarop een ragebol van lijmstokken een slim vangmiddel om ze daar te vangen. Ze verscholen zich in het lange gras en als de zwaluwen in de schemering omlaag kwamen zwaaiden ze hun kleverige vangstokken boven het gras uit waarbij vele zwaluwen bleven plakken en werden gevangen. In een heel seizoen werden zo enkele honderdduizenden vogels buitgemaakt. Natuurorganisaties die deze slaapplaats op het spoor kwamen, probeerden de bewoners te bewegen te stoppen met de zwaluwvangst door alternatieve voedselbronnen aan te bieden. Nadat varkensfokprogramma's en kippenhouderijen waren mislukt rijdt er nu een paar maal per week een koelauto met vis naar de dorpen om door het aanbieden van dit alternatieve voedsel op die manier de zwaluwen te sparen (pers. med. Micheloni).

Ringonderzoek

Er is op de slaapplaats in Ebakken al veel onderzoek gedaan naar de herkomst van de zwaluwen die daar overnachten. Vooral Italiaanse ringgroepen hebben daar jarenlang geringd, waarbij Pierfrancesco Micheloni de drijvende kracht was. Het bleek dat ook veel Nederlandse, Belgische en West-Duitse Boerenzwaluwen er overwinterden. Alleen al uit Nederland werden ruim dertig Boerenzwaluwen hier gevonden of teruggemeld (bron internet: *http://www.talking-naturally.co.uk/pierfrancesco-micheloni-barn-swallows-ebbaken-boje/*). Het zwaartepunt van het overwinteringsgebied van onze Boerenzwaluwen ligt rond de knik van Afrika, van Ivoorkust tot Angola. Een klein deel van onze broedvogels trekt echter verder door naar het zuiden en overwintert tot in Zuid-Afrika. De meest zuidelijke terugmelding van een Nederlandse Boerenzwaluw komt uit Griekwastad in Zuid-Afrika, een afstand van 9.222 km.

Bedreigingen

In een moerasgebied grenzend aan het vliegveld van Durban, Zuid-Afrika,

Een groep Boerenzwaluwen die al in het riet op de slaapplaats is gaan zitten, voordat ze echt in het riet gaan slapen. Gezamenlijk poetsgedrag voorafgaand aan de groepsvluchten boven de slaapplaats. Kabwe, Zambia, december 2008. Foto: Bennie van den Brink.

bevindt zich eveneens een zeer grote zwaluwslaapplaats. Toen een paar jaar geleden het vliegveld uitgebreid en de landingsbaan verlengd moest worden, zou dit Mount Moreland-moeras gedempt worden, omdat de miljoenen vogels een gevaar opleverden voor de opstijgende en dalende vliegtuigen. Natuurbeschermers kwamen in het geweer en gedurende enkele seizoenen werden waarnemingen gedaan over aantallen aanwezige vogels, aanvlieg- en vertrektijden en vliegrichtingen. Zo werd aangetoond dat er slechts een beperkt gevaar was gedurende een paar uur per dag en dan slechts een deel van het jaar. In overleg kon men de vliegbewegingen van de vliegtuigen beperken tot de minst nadelige tijden en zo kon de slaapplaats behouden blijven.
Het gevaar blijft echter steeds bestaan dat zulke moerasgebieden omgezet worden tot agrarisch gebied en op die manier geschikte overnachtingsgebieden voor de zwaluwen verdwijnen. Langs de Boteti River in Botswana bevonden zich schitterende uitgestrekte rietvelden waar tot een miljoen Boerenzwaluwen sliepen. Na een droogteperiode kwam het gebied droog te liggen. Bewoners vestigden zich er en legden akkertjes aan in de nog weinige overgebleven vochtige delen. De rietvelden verdwenen definitief en zo ook een goede overwinteringsplek voor zwaluwen. Boerenzwaluwen zijn echter flexibel genoeg om desnoods andere manieren te vinden om te overnachten.

Overnachting in bomen

Een aantal jaren lang bevond zich een grote slaapplaats in een groep acacia's bij Jwaneng, aan de rand van de Kalahari-woestijn in Botswana. Tijdelijke regens gedurende een aantal weken zorgden voor een overvloed aan voedsel en de Boerenzwaluwen reageerden hierop door daar massaal te foerageren. Omdat er geen riet of moeras aanwezig was, sliepen ze in de bomen. Het was een zeer bijzonder gezicht, circa dertig acacia's te zien die geheel bedekt waren met rustende zwaluwen, die zich aan de buitenkant van de bomen hadden gesetteld, als kaarsjes aan een overvolle kerstboom. Zulke boomslaapplaatsen zijn echter zeldzaam en blijven uitzonderingen. Na enkele maanden werd deze slaapplaats weer verlaten. Niet alle slaapplaatsen zijn permanent, hoewel de geschiktste plekken meestal

wel een heel seizoen door zwaluwen gebruikt worden. In zuidelijk Afrika bevinden zich grote boerderijen, die op hun land één of meer dammen hebben met spaarbekkens, waar in de regentijd het water opgevangen wordt. In de droge tijd wordt deze watervoorraad gebruikt voor het vee of om de akkers te besproeien. Veel van deze dammen hebben stuwmeren die eindigen in moerasgebiedjes met rietveldjes, die dan vaak door zwaluwen als slaapplaats gebruikt worden. Zulke kleine slaapplaatsen worden eerder verlaten dan de grote en zijn semi-permanent gedurende de overwinteringsperiode.

Plaatstrouw

Door een aantal jaren achtereen op dezelfde slaapplaatsen onderzoek te doen krijgt men ook een beeld van het gebruik van zo'n slaapplaats. Als men gedurende een langere periode dezelfde vogels terugvangt kan men concluderen dat in ieder geval een deel van de vogels dezelfde slaapplaats blijft gebruiken gedurende een seizoen. In Nigeria, Botswana en Zambia zijn gedurende verscheidene jaren dezelfde slaapplaatsen bezocht en daarbij zijn enkele honderden Boerenzwaluwen teruggevangen die op exact dezelfde plaats in voorgaande jaren daar waren geringd. Daaruit blijkt plaatstrouw, ook in de overwinteringsgebieden. Voor een vogel heeft dat voordelen, als de plek geschikt is om te overleven. Ze kennen de omgeving en weten waar de goede voedselgebieden zich bevinden, ze kennen de gevaren van bijvoorbeeld roofvogels en weten ook waar ze veilig kunnen overnachten. Bekendheid met de omgeving biedt grotere overlevingskansen. De adulte vogels zijn daarbij in het voordeel. Ze beschikken al over de ervaringen opgedaan tijdens eerdere trektochten, kennen de gevaren en problemen tijdens de trek en kunnen daarop beter reageren dan de jonge vogels, voor wie alles nog nieuw is. De mortaliteit bij jonge vogels is dan ook vele malen groter dan bij de oude vogels en bedraagt rond zeventig procent. Van de oude vogels sterft jaarlijks ongeveer een vijfde deel (Turner 2006).

Rui

De tijd die ze doorbrengen in Afrika, gebruiken de Boerenzwaluwen om te

Afrikaanse Witwangdwergooruilen zijn mogelijke predatoren van zwaluwen op slaapplaatsen in Afrika. Nkanga Conservation Area, Choma, Zambia, januari 2007. Foto: Bennie van den Brink.

ruien. Alle vogels vervangen alle oude veren en met een geheel nieuw verenkleed beginnen ze aan de terugreis. Deze rui is bij de zwaluwen een langdurig proces. Het zijn vogels die al vliegend hun voedsel bemachtigen. Ze moeten daardoor steeds over een zo optimaal mogelijk vliegvermogen beschikken, anders gaat dit ten nadele van hun conditie. Bovendien kost de vervanging van alle veren veel energie. Bij zwaluwen verloopt de rui daarom geleidelijk en in fasen. Het belangrijkst zijn natuurlijk de vleugelveren. Vanaf oktober beginnen de adulte vogels met de vleugelrui. De juveniele vogels starten daarmee een aantal weken later. Vanuit het midden van de vleugel worden de slagpennen één voor één uitgeworpen en vernieuwd. De groei van elke slagpen neemt ongeveer twee weken in beslag. Is een veer volgroeid of bijna volgroeid, dan pas valt de volgende uit en begint deze te groeien. Op die manier houdt de zwaluw praktisch zijn volledige vliegvermogen, maar duurt het wel zestien tot twintig weken voor de rui voltooid is. Bij onderzoek in Botswana bleken de conditie en ruisnelheid samen te hangen met gunstige of minder gunstige klimatologische

Tijdens langdurige en zware regenval kunnen de Boerenzwaluwen niet foerageren. Er vliegen dan geen insecten. Houdt de regen dagenlang aan dan verzwakken de vogels. De zwaluw op de foto zit mistroostig te wachten tot de regen ophoudt. Nkanga Conservation Area, Choma, Zambia, december 2007.
Foto: Bennie van den Brink.

omstandigheden. Bij regelmatige regenval duurde de vleugelrui 120-130 dagen, in droge jaren 155-190 dagen. Juveniele vogels deden er in ongunstige jaren gemiddeld iets langer over dan adulte vogels (Van den Brink et al. 2000). In de eerste fase worden ook de lichaamsveren vervangen, vaak tegelijk met de schouderveren en vleugeldekveren. De staartrui begint pas rond de jaarwisseling, evenals de koprui. Ruiende Boerenzwaluwen zien er in deze periode vaak erg slordig en rommelig uit. Hun vaalbruine en afgeragde veren vormen dan een groot contrast met de prachtig glanzende staalblauwe nieuwe veren. In de loop van maart is het ruiproces voltooid en kunnen de vogels met een gloednieuw verenpak de reis naar de broedgebieden beginnen. Sommige jonge vogels ruien nog wel tot in april en arriveren veelal ook wat later. Er zijn echter adulte vogels die in januari al klaar zijn. De vroegste vogel betrof een mannetje dat in Kabwe, Zambia, al volledig doorgeruid was op 7 januari. Mogelijk behoorde die vogel tot een zuidelijke broedpopulatie waar rond de Middellandse Zee eind februari tot maart al begonnen wordt met broeden. Langdurige regenval of sterke droogte kunnen het ruiproces nadelig beïnvloeden waardoor dit langer duurt of waardoor slechtere veren worden aangemaakt. Afwezigheid van regen in Botswana leidde ertoe dat de daar aanwezige ruiende zwaluwen zodanig verzwakten dat er massale sterfte optrad.

De keuze van een voedselrijk overwinteringsgebied is daarom van groot belang voor onze vogels in Afrika. Het is niet zo dat onze zwaluwen na de oversteek van de Sahara in een luilekkerland arriveren. Ook in de overwinteringsgebieden zijn er altijd onverwacht opduikende predatoren, moeten ze omgaan met de plaatselijke weersomstandigheden en is er altijd de zoektocht naar goede voedselgebieden. De slimste, sterkste en handigste vogels doen dit het beste en die zullen in het voorjaar de reis naar de broedgebieden kunnen aanvangen om voor nageslacht te zorgen. Van de stallen in Europa naar de modder en mesthopen in Afrika lijkt een kleine stap, maar is een wereld van verschil, zowel voor de mensen als de vogels.

■ B. van den Brink, Zomerdijk 86, 8079 TL Noordeinde, e-mail: zwaluwbrink@hotmail.com.

LITERATUUR:

Brink, B. van den, R.G. Bijlsma, & T. van der Have (2000): European Barn Swallows *Hirundo rustica* in Botswana during three nonbreeding seasons: the effect of rainfall on moult. Ostrich, Vol. 1 & 2, pagina: 198-204.

Turner, A. (2006): The Barn Swallow. T.&A.D. Poyser, London.